

halásról szól, és ettől elválaszthatatlanul az egyén és a tágabb közösség halandóvá válásáról. A halál medikálizálódása sem pusztán külsődleges vagy könnyen elintézhető aktuális állapot, hanem bonyolult folyamat eredménye, amely elkerülhetetlenül összefonódik bizonyos mentalitás- és magatartásbeli változásokkal. Am mindkét eset egyértelműen jelzi a hagyományos megfontolások csődjét és egy olyan alapvető magatartásváltás szükségességét, amely elképzelhetetlen egzisztenciális módosulások nélkül.

A kötet második esszéje a halál és az idő, pontosabban a halál és a jövő összefüggéseit állítja nagyon is sajátos keretbe. Kiindulópontja egy eredeti Arisztotelész-értelmezés, amelyben a kategóriák – és ezen belül az idő – kérdés mivolta kerül előtérbe, és ezáltal a kérdés egzisztenciális elsőbbsége a lényegmeghatározási kísérletekhez képest. A kategóriák kérdőre fogják a létet, meg- és felméri különböző vonatkozásaiban, úgy, hogy eközben nyilvánvalóan körvonalazódik a kérdés és a mérés maga mint létmód (amit a relativitáselmélet és a kvantummechanika ontológiai relevanciával bíró vonatkozásaival is alátámaszt a szerző). A jövőről elmélkedve ugyanakkor alaposan kérdőre vonja azokat a szavakat is, amelyekkel a jövőt fejezzük ki, vagy amelyekkel a jövőre utalunk – és kiderül, hogy a nyelv sokszor tudja azt, amit a filozófiai retorika nem, és meglepő gazdagságú tanulságokkal szolgál (aki, akárcsak e sorok szerzője, hajlamos túl sűrűn használni például a *majd* szócskát, érdekes önismereti lelkében is részesülhet).

Akárcsak az első esszé, a második is egy kifejezetten aktuális és ugyanakkor filozófiai is kitüntetett exkurzussal zárul. A terrorizmus kerül alkalmazott filozófiai fókuszba, és pedig egyrészt a titok összefüggésében, másrészt mint a halál eszköziesítés általi letagadása.

A kötet kooriginálisként felmutatott kérdései ismételtlen túlmutatnak és túlutalnak magán a kötetben is. A szerző egyetlen szöveget ír, írja Király V. István a bevezetőben, és valóban, gondolatai szervesen kötődnek előző kötetéhez, és azok számára, akik tudnak olvasni a sorok között, nyilván utalnak az elkövetkezésre is. Mindez persze nem pusztán következetes filo-

zófiai érdeklődést tükröz, hanem megmutatja azt, hogy e kötetekben egymáshoz küldő és egymásból eredő kérdéseket gondol végig a szerző rendkívüli komolysággal és eltökéltséggel.

Ez a könyv – ahogy ajánló soraiiban Fehér M. István is hangsúlyozza – nem holmi halálélfogások vagy vigaszok leltára, egy percig sem igyekszik megnyugtanni az olvasót saját halálát illetően, hanem együttgondolkodásra készíti, és lehetőséget ad arra a nyugtalanságkeltés általi nyugodtságra, amely Jaspers szerint a filozófia sajátja. Provokatív kérdéseiből és a bevett tendenciákkal szembeálló megközelítésmódjából eredően ugyanakkor sajátos olvasói élményt is nyújt, hiszen nagyon világosan és hangsúlyosan fejezi ki a filozófiai érintettséget. A szerző nem értekezik, nem személytelen szöveget ír, a kifejezés módja és a kifejezett gondolatok olyannyira elválaszthatatlanok, hogy ő mindvégig ott van a szöveg mögött, ő az, aki szintén meghal, aki kérdez és felszólít a kérdésre. Következtetései radikálisak, nem hagynak teret elrejtőzködésnek vagy elkendőzésnek, mindenkit saját halálához és meghalásához küldenek. Minden sor mögött ott lüktet a felismerés és figyelmeztetés, hogy nem a halálról általában van itt szó, hanem a szerző és az olvasó létének metafizikai faktumáról. Izzalmas olvasmány nemcsak filozófusok, hanem halandók számára általában.

LIPPAI CECÍLIA

Takáts József: Modern magyar politikai esztörténet

Osiris, Budapest, 2007. 148 old., 3980 Ft

Merész tervvel fogott neki Takáts József könyve megírásának: másfél évszázad magyar politikai esztörténetét kívánta dióhéjban összefoglalni. Vállalkozásának deklarált célja volt továbbá, hogy megteremtse a XIX–XX. századi magyar politikai gondolkodás mindaddig hiányzó kánonát vagy legalábbis elősegítse e kánon kialakulását,

miután „mind ez ideig egyetlen összefoglaló munka sem jelent meg” a tárgy történetéről (7. old.). Iránymutatónak szánt munkájával olyan út alapjait kívánja tehát lerakni a szerző, melynek kockaköveit az általa kiválasztott szerzők és fontos műveik képezik, melyeken végighaladva közelebb juthatunk a politikai szereplők viselkedésének, illetve a modern politika szótárának jobb megértéséhez. Minden bizonnyal a könyv megírásának ezen programját hivatott szimbolizálni Scheiber Hugónak a borítóra helyezett *Útkövezők a Duna-parton* című festménye is (háttérben a Parlamenttel).

A szerző a munka elején az olvasó megértő türelmét kéri, midőn arra a nehézségre hivatkozik, hogy elsőként neki kell a témáról egyetemi tankönyvet készítenie; ráadásul úgy látja el ezt a feladatot, hogy az a szakirodalom, amelyre támaszkodhat, nagyon különböző tudományágak eltérő szemszögű termékeiből áll, ő maga pedig korábban néhány részterülettel foglalkozott csupán behatóbban. A szabadkozást két okból sem tartjuk indokoltnak.

Egyrészt azért nem, mert Takáts József már bizonyította, hogy otthonosan mozog a különféle tudományterületek keresztútjain, és érzékenyen figyel az új módszertani kihívásokra. Korábbi írásai a kultuszkatatással, a XIX. századi irodalmi kánonok kialakulásával, az irodalomtörténet-írás és az antropológia kapcsolatával foglalkoztak, ugyanakkor számos recenziót írt társadalomtörténeti munkákról is. S végül több kiváló esztörténeti tanulmánya is megjelent az elmúlt évtizedben – például a XIX. századi politikai beszédmódról vagy a „liberális” és a „konzervatív” identitást jelölő kifejezések jelentésének átalakulásáról az 1870-es években. Ő alapította az azóta már megszűnt pécsi Tanulmány Kiadót, amely számos neves angol, amerikai és francia szerző munkáját jelentette meg mindenekelőtt a liberalizmus, a konzervativizmus és a nacionalizmus témájában. Mindennek fényében Takáts alkalmasnak tűnik arra, hogy friss szemléletű tankönyvbe integrálja szétszórt esztörténeti ismereteinket. Másoknak is hasonló lehetett erről a véleménye, hiszen a szerző éppen szóban forgó művéért és korábbi tanulmányai gyűjteményes

kötetéért (*Ismerős idegen terep*. Bp., Kiárat Kiadó, 2007.) idén februárban vehette át a Palládium Alapítvány rangos díját.

Az elsőség miatt sem illene mentegőznie. Úgy véli, tankönyvével még járatlan úton halad, mivel saját tapasztalatai szerint az egyetemisták „sosem hallottak a magyar politikai gondolkodás legalapvetőbb szövegeiről, szerzőik nevét is csak kevesen ismerik” (7. old.). Elképzelhető, hogy a Szegedi Egyetem kihelyezett Budapesti Média Intézetének diákjai – itt tanította Takáts ezt a tárgyat – alig tudnak valamit Széchenyi Istvánról, Eötvös Józsefről vagy Szekfű Gyuláról; az egyetemek történész- és irodalmárképzéseire ez azonban egészen biztosan nem igaz, az ország több pontján működő politológia szakok tantárgyi struktúrájának pedig elengedhetetlen része a rendszerint két féléves kurzus a magyar politikai gondolkodásról. A szakmai tisztesség megkívánta volna, hogy Takáts a bevezetőben megemlítsen Schlett István módfelett terjedelmes tudományos vállalkozását, *A magyar politikai gondolkodás története* című tankönyvsorozatát, amelynek 1999-ben megjelent második darabja az 1848/49-es szabadságharc leveréséig tárgyalja a politikai gondolkodás főbb jellegzetességeit. Takáts tisztázhatta volna viszonyát ehhez a munkához, és szólhatott volna a markáns módszertani különbségektől is, amelyek elválasztják tőle. Ehhez képest mindössze egy alkalommal, a 60. oldalon fedi fel, hogy egyáltalán a kezében volt Schlett könyve.

Felütvé Takáts József munkáját, azonnal feltűnik a könyv csekély terjedelme: 148 oldalon elért benne a XIX. század és a XX. század első felének hazai eszmetörténete. A vizsgára készülő egyetemisták nézőpontjából a szűkre szabott terjedelem minden bizonnyal előnyös, egy kanonikus célzatú, egyúttal üttörőnek szánt összegzés esetén azonban inkább csalódást kelt. Tisztában vagyok vele, hogy nehéz eltalálni az optimális tankönyvi arányokat, az alig másfél száz oldal azonban egyértelműen kevés a téma megnyugtató bemutatásához (a másik véglet Schlett munkája, amely már most hétszáz oldalnál tart, és még további kötete várható). A hasonló jel-

legű angolszász eszmetörténeti összefoglalások legalább két-háromszor hosszabbak, alapos módszertani bevezető is társul hozzájuk, sőt a külföldi szerkesztők a névmutatóról sem feledkeznek meg. Pontosabb lett volna ez okból a „Bevezetés a modern magyar politikai eszmetörténetbe” vagy a „Fejezetek a modern magyar politikai eszmetörténetből” cím. Most pedig vegyük közelebről szemügyre, hogy lássuk, mi az, ami fájón hiányzik belőle. Takátsnak elengedhetetlenül fontos lett volna megosztania az olvasóval azokat az elemzési szempontokat, amelyek alapján kiválogatta könyve szereplőit. Mindez szoros összefüggésben áll a felhasznált források és a terminológia problémájával. Úgy tűnik, a szerző számára nincs különbség a *politikai eszmetörténet* és a *politikai gondolkodás története* kutatásának módszertana között, hiszen felváltva, egymás szinonimájaként alkalmazza e két kifejezést. Holott az első a különböző eszmerendszerek idő- és térbeli transzformációival foglalkozik, a második viszont a politikusi gondolkodás folyamatát állítja középpontba (a megoldandó probléma felismerésétől az elérendő célok és a szükséges eszközök meghatározásán át a cselekvési program megszületésig). Ennek megfelelően az első megközelítés rendszerint nagy szövegtörzsekkel, a liberalizmus, a konzervativizmus és a szocializmus nagy hatású nemzeti hitvallásaival dolgozik. A második kutatási irány forrásai pedig jóval szerteágzóbbak, mivel a politikusok szinte minden (nyilvános és magán-) megnyilatkozása elemezhető a politikailag releváns problémák teoretikus vonatkozásainak (például a nemzetiségi és a munkáskérdés, az állami szerepvállalás dilemmáinak) bemutatásakor.

Nem állítom, hogy élesen elválaszthatjuk egymástól a két megközelítési módot, és tagadhatatlan, hogy a témába vágó külföldi munkák sem fogadják el egyöntetűen ezt a megkülönböztetést. Mindezek ellenére gyakran már a tartalomjegyzék elárulja, melyik úton jár az adott szerző: Schlett például a második utat választotta, idővel pedig kidolgozta kutatási módszerét is (legrészletesebben lásd Mi a politikai gondolkodás és mi a története? In: G. Fodor Gábor – Schlett

István: *Lú-e vagy szobor? Tanulmányok tudományról, politikáról, politikatudományról*. Századvég, Bp., 2006. 278–313. old.). Takáts József tankönyvét olvasva egyértelműen megállapítható, szerzőnk az eszmetörténeti megközelítés mellett döntött, bírálatomban ezért én is ezen a módszertani körön belül igyekszem maradni.

A szerző nem beszél ugyan a szövegek kiválogatásának meghatározó szempontjairól, két fő szelekciós elv azonban jól kivehető. Elvben olyan gondolkodók kerülhettek be csupán a könyvébe, akik színvonalas és teoretikus jellegű értekezéseket hagytak az utókorra. Ez az oka, hogy a társadalmat, a közbeszédet hosszú elméleti fejtegetések helyett a törvényhozás fórumain elmondott beszédekkel vagy újságokba írt vitacikkeikkel közvetlenül formáló, gyakorló politikusok többsége teljességgel hiányzik a műből. Nem jutott több két-három sornál például Kossuth Lajosnak, Deák Ferencnek, Tisza Istvánnak és Bethlen Istvánnak sem. Meglepő volt számomra annak egyértelmű kijelentése, hogy Deáknak volt ugyan néhány jelentősebb írása és beszéde, politikai gondolkodónak azonban mégsem nevezhető: „A politikai gondolkodástörténet szempontjából azonban szónoklati és cikkei szövegénél fontosabb a róla szóló korabeli szövegek által létrehozott imázs.” (57–58. old.) Deák így nem a saját jogán – például a szó-lás- vagy a vallásszabadság tárgyában elmondott gondolataival –, hanem a személyét magasztaló írások kapcsán szerepelhet csupán a kötetben. Kossuth Lajos neve is csupán Széchenyi és a reformkori konzervatívok okán bukkan föl, de a *Pesti Hírlap*ban megjelent és a politika nyelvét megújító vezércikkeit már nem elemzi Takáts; s hogy ne kelljen érdemben foglalkoznia Kossuthtal, a Széchenyi–Kossuth-vita bemutatását is mellőzi, mondván: az voltaképpen modor-vita volt (azaz a politizálás stílusáról szólt), hiszen a két politikus osztotta egymás nézeteit (39. old.).

Mindez azonban durva leegyszerűsítés, ami nem engedhető meg még egy rövid lélegzetű tankönyvben sem. Takáts Tisza István nézeteit sem vizsgálja, elméleti jellegű tanulmányait sem említi, és még Bethlen is több fi-

gyelmet kap tőle egy Eötvös Józsefről szóló írása kapcsán. A két világháború közötti szellemi irányzatokról szólva ugyanakkor minden módszertani indoklás nélkül tárgyalja Jászi Oszkár emigrációs levelezését vagy Sinkó Ervin 1990-ig nem publikált levelét (129. old.), miközben a neonacionálizmus programjáról folytatott vitát vagy a *Társadalomtudomány* című folyóirat liberalizmus és etatizmus témában 1934-ben feltett körkérdését és az azt követő tanulságos eszmecserét még csak nem is említi. Úgy válogat tehát a források között, hogy nem tartja magát kezdeti elhatározásához.

Mindezen problémákból adódóan a Takáts javasolta kanonikus névsor meglehetősen rövidre sikerült. Ábrázolásában a XIX–XX. századi magyar politikai eszmetörténet Széchenyi István, Eötvös József, Kemény Zsigmond, Szabó Ervin, Jászi Oszkár, Szabó Dezső, Szeffkú Gyula, Bibó István nevével és működésével jellemezhető. Asbóth János, Németh László és Lukács György gondolatai kapnak még a könyvben viszonylagos figyelmet.

Az elemzésre méltónak ítélt szövegek kiválasztásának második elvi szempontja, hogy magyarul írták őket. Ezért is kezdi az eszmetörténethez – a cambridge-i iskola hatására – a nyelvhasználat és a beszédmódok felől közelítő elbeszélését Takáts a XIX. század elején. Álláspontja szerint ugyanis az eszméket, a politikai gondolatokat generációról generációra átörökítő nyelv egyáltalán nem semleges közeg, ráadásul a politikáról való beszéd szókészlete is döntő módon változik, ha a politikai élet az évszázadok folyamán magyarról latinra (részben németre), majd megint magyarra vált át. Ezért gondolja úgy, hogy a hazai politikai gondolkodás története meglehetősen töredezett jelenség, bár ugyanakkor rendkívül bizonytalanul fogalmaz: „kétségesnek tűnik, beszélhetünk-e a magyar nyelvű politikai beszéles folytonosságáról a 17. és 19. század között. Nem azt állítom, hogy nem beszélhetünk folytonosságról, csak azt kell leszögezni, hogy nagyon keveset tudunk az e kérdésre adható válaszból.” (12. old.)

Takáts nem tisztázza kielégítően, milyen kapcsolatot vél felfedezni a felvilágosodás eszméit a magyarországi po-

litikai elit számára latin nyelven tolmácsoló XVIII. század végi politikai gondolkodók (például Hajnóczy József) és a magyarul politizáló reformkori liberálisok között; miközben érezhetően a megszakítottság elvét vallja. A „folyamatosság és megszakítottság” hosszú és változatos történeti, irodalomtörténeti vitája húzódik meg a mélyben. A kérdést Takáts nem exponálja, jóllehet állást foglal vele kapcsolatban. Nekem mint történésznek értelmezhetetlen ez a fajta merev nyelvi megkötés és a belőle levont következtetés. Miért kell kitüntetett szerepet tulajdonítani a nyelváltásnak egy többnyelvű elit esetében, és érdeemes-e egymástól szinte teljesen elkülönülő periódusok sorozataként elképzelni a politikai gondolkodás történetét? A jelzett problémáról és főként a historikumáról – számos előtanulmány után – Miskolczy Ambrus a közelmúltban könyvet jelentetett meg (*A felvilágosodás és a liberalizmus között*. Lucidus, Bp., 2007.), melyben meggyőző példákkal érvel az eszmei folytonosság mellett.

Takáts ezúttal sem tartja magát az általa felállított előzetes kritériumokhoz. Nem tulajdonít például különösebb jelentőséget annak a ténynek, hogy Eötvös József főművét (*A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*), melyet „a magyar politikai gondolkodás legjelentősebb teljesítményének” nevez (40. old.), eredetileg németül írta. A témának szentelt monográfia szerzője ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a magyar változat korántsem tekinthető szókészletében helyes és alapos fordításnak (lásd Gángó Gábor: *Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika*. Argumentum, Bp., 2006. 15. old.). De említhetjük akár Lukács György *Történelem és osztálytudat* című könyvét is (ezúttal: a marxizmus egyik „legjelentősebb teljesítménye”), melyet annak ellenére tárgyal Takáts, hogy a szöveg szintén németül (ráadásul külföldön) született.

A túlzottan rövidre szabott terjedelem nem csak abban gátolja a szerzőt, hogy elvégezze a módszertani tisztázás kívánatos munkáját. Szinte teljesen hiányzik a könyvből az általa vizsgált szövegek kontextusa, s ez komoly hiba. Pedig jól érzékeli, hogy egyebek közt „a kiegyezési korszak politikatörténete

és politikai eszmetörténete bonyolult viszonyban áll egymással” (80. old.). Nem gondolom persze, hogy hosszas köztörténeti bevezetőkkel kellett volna megnövelni a munka terjedelmét, viszont a kontextusokra ügyelve Takáts elkerülhette volna annak kijelentését, miszerint: nem szükséges hosszabban szólni az Eötvös által a reformkorban elképzelt politikai berendezkedésről, „mivel az a liberális demokrácia, amelyben ma, 2007-ben élünk, hasonló alapelveken nyugszik, ezt részletesebben felesleges magyarázatni” (38. old.). Mint ahogy furcsán hat az is, amikor a következőket olvassuk: „két mondatban össze kell foglalnom (s egyben le kell egyszerűsíteniem), mit is értettek a kortársak társadalmi szerződésen” (34. old.). A kontextust egyes esetekben nemzetközi összefüggések alkothatnák. Legalább vázolni illett volna, milyen külföldi hatások befolyásolták a magyar politikai gondolkodást a különböző időszakokban, és milyen közös vagy eltérő válaszok születtek itthon és külföldön egy-egy felmerült problémára?

Mivel Takáts a szerinte legfontosabb eszmetörténeti források bemutatásának sem szentel többet másfél oldalnál, gyakran maga is beleesik abba az általa is bíralt hibába (lásd a 27. oldalt), hogy rövid jellemzés után ideológiai címkékkal lát el egyes szerzőket. Széchenyiről szólva még fellelhető az árnyalt fogalmazás, hiszen kimutatja, hogy írásaiban egyszerre jelentkezik az utilitarizmus, a liberális és a konzervatív érvelés: „az eszmetörténetnek talán nem Széchenyi szemléletének megoldatlanságaként kell interpretálnia mindezt, inkább arra kell rámutatnia, hogy más-más tárgyról más-más politikai nyelven tudott csak beszélni.” (34. old.) Más gondolkodók már kevésbé voltak szerencsések: Deákot, Eötvöst, Keményt egyértelműen konzervatív liberálisnak könyveli el a szerző, sőt Kemény egy helyütt csak konzervatív (akinek munkája „a magyar konzervatív gondolkodás talán legfontosabb alkotása”). A XIX. század második felének liberalizmusára pedig Takáts indoklás nélkül alkalmazza még az ’újliberális’, illetve a jelző nélküli liberális címkét. Nem jobb a helyzet a konzervatív eszmei áramlatok kezelése terén sem.

Takáts egyaránt 'újkonzervatív' nevezi az 1870-es, valamint az 1920-as években jelentkező, ide sorolható eszmei irányzatot. A zavart tovább fokozza, hogy a szakirodalom más képviselői már az 1840-es években fellépett politikai csoportosulásra is használják ezt a jelzőt. Ezen címkék reflektálatlan használata nem segít hozzá, hogy tisztábban lássuk az eszmerendszerekben bekövetkezett érdemi változásokat.

Utolsó kritikai észrevételem az egyes fejezetek végén szereplő „bibliográfiai jegyzetekre” vonatkozik. Tüzetesebb vizsgálatuk azt valószínűsíti, hogy a könyv legtöbb fejezete korábban készült, és régóta megjelenésre vár, most pedig a szerző elmulasztotta felfrissíteni a szöveget és az irodalomjegyzéket. Három-négy munkától eltekintve ugyanis a bibliográfiában nem szerepel az utóbbi szűk egy évtized szakirodalmi termése. Jellemző és egyúttal árulkodó például, hogy Litván György 1993-ban megjelent Szabó Ervin-monográfiáját friss munkaként tünteti fel a szerző, miközben elfelejti megemlíteni Litván Jászi-könyvét (2003), Ablonczy Balázs Teleki Párolt írt életrajzát (2005), a Kolnai Auréltól vagy Bekcsics Gusztávtól megjelent szövegválogatásokat (2003, illetve 2005), Miskolczy Ambrus munkáit, Gángó fent hivatkozott könyvét, vagy az általa gyakran említett Szabó Miklós posztumusz írásait sem (2001, illetve 2003.). A hiánylista összeállítását hosszan folytathatnám még az 1990-es évek szakirodalmi terméséből vett példákkal. Úgy vélem tehát, hogy a szerzői szándék becsülendő ugyan, ám a mű kivitelezésébe túlzottan sok hiba csúszott, ennél fogva nehezen járható az így elkészült Duna-parti út burkolata. Takáts könyvéhez jobban illenék tehát a borító képeként Scheiber Hugó egy másik festménye: *Út buckákkal*.

(ed.): Liberty and the Search for Identity

LIBERAL NATIONALISM AND THE
LEGACY OF EMPIRES

*Central European University Press,
Budapest – New York, 2006. XVI +
509 old., \$ 55.95*

Komoly várakozást kelt és izgalmas szellemi kalandot ígér a Bibó István emlékének ajánlott tanulmánykötet. A szerkesztő az előszóban arról tájékoztat, hogy a kötet ötlete a magyar eszmetörténeti vizsgálódások tágabb gondolati térbe helyezésének szándékában fogant. Dénes Iván Zoltán Isiah Berlin tanácsára döntött úgy, hogy a választott tágabb keret a közép- (vagy kelet-közép-, esetleg „csak” kelet-?) európai szomszédnépek eszmetörténete legyen. Így született meg 1986-ban e könyv közvetlen előzménye, egy magyar nyelvű és magyar szerzők tanulmányaiból álló tanulmánykötet.

Érdemes e ponton megállni egy pillanatra, és szót ejteni az akkori kötet szituációhoz kötöttségéről. Az egykori posztszovjet szatellitállamok végóráinak kezdetén vagyunk, „a berlini fal leomlása” előtt három, a monori találkozó után egy, a lakitelki találkozó előtt pedig egy esztendővel. Renszánszukat élük a térségben a *Mittleeuropa*-viták. Jól érzékelhető, hogy a Bibó István által évtizedekkel korábban megfogalmazott „kelet-európai kisállami nyomorúság” gondolata jelenti Dénes számára azt a kiindulópontot és szellemi ösztönzést, amely köré a kötet anyagát szerkeszteni kívánta. Ennyiben érthető a tanulmánykötet alcíme: *Liberális nacionalizmus és a birodalmak öröksége*. E két kérdés együttes – komparatív – feltárásának komoly intellektuális vonzereje volt a nyolcvanas évek második felében. Az ötlet előbb egy 1986-ban rendezett, a Friedrich Naumann Alapítvány által támogatott konferencia kiindulópontjaul szolgált, utóbb pedig tanulmánykötetben is megjelent (Dénes Iván Zoltán [szerk.]: *Szabadság és nemzet*.

Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában. Gondolat, Bp., 1993.). A téma az idők során többszörös átalakuláson ment át, amíg végül a jelen kötet is megszületett.

A cím (szabadság és identitáskeresés) sokkal hangzatosabb és érzelmileg is telítettebb hatást kelt angolul, mint az eredeti magyar cím. Nem kerülhetjük meg, hogy legalább futólag ne vessük össze egymással a két kötetet. Nagyot fordult a világ a gondolat első, 1986-os felbukkanása, majd a tanulmánykötet első, tehát 1993-as megjelenése között, amelynek előszavát az immár köztársasági elnök Gőncz Árpád jegyzi imigyen. „Polgári társadalom emberi jogok nélkül nem létezhet, polgári társadalom nélkül aligha lehet a szabadságról beszélni. Szabadság nélkül pedig üres szó a nemzet szuverenitása. Igaz, ha megvalósul a nemzet szuverenitása, s annak szabad polgári társadalom az alapja, az önazonosság kérdése gyakorlatilag értelmét veszti, mert olyan természetessé válik, mint a levegő, amelyet belélegzünk és ami létünk alapeleme. Voltaképpen ilyen módfelett egyszerű a kérdés – a világ legbonyolultabb egyszerűsége –, amire a Friedrich Naumann Alapítvány előadásai választ keresnek.” (7. old.) A magyar liberális politikus idézett szavai ma már túlzóan leegyszerűsítőnek hatnak, ismerve a posztszocialista államok és nemzetek idővel mind nacionalistább politikai közbeszédét. Mindez nem vethető persze egy politikus szemére, annál inkább egy szaktörténészére. Nem véletlen tehát, hogy Dénes Iván Zoltán kihagyta az angol nyelvű tanulmánykötetből az 1993-as munka „(Utószó helyett)” alcímű *A liberális demokrácia vívmányai* című eszmefuttatását, amely nem a kötet összegzésére, hanem a Bibó által képviselt és morálisan megtestesített politikaelméleti alapértékek tömör rekonstruálására tett frappáns kísérletet. Vélhetőleg hasonló megfontolásból maradt ki az angol könyvből a magyar kötet kiváló, *A német liberalizmus elméleti forrásai* című nyitószövege is Huoranszki Ferenc tollából. A bevezetőt ezúttal Michael Freeden, oxfordi politikatudós írta. Mindez beszédesen jelzi mindazon historiográfiai és metodológiai változásokat, amelyek a mostani kötet előképének gondolati

■ CIEGER ANDRÁS

Iván Zoltán Dénes